

Recenzije i prikazi

Tomislav Petković

Eksperimentalna fizika i teorija spoznaje

Školska knjiga, Zagreb 2005.

Priključivši se proslavi 2005., Svjetske godine fizike pod pokroviteljstvom UNESCO-a, naš renomirani izdavač, »Školska knjiga« iz Zagreba, objavila je djelo Tomislava Petkovića *Eksperimentalna fizika i teorija spoznaje* u povodu 100. obljetnice Einsteinovih fundamentalnih otkrića. Knjiga predstavlja pokušaj spoznajne sinteze teorijskih posljedica eksperimentalnih rezultata suvremene fizike, držeći se kako njihove procjene sa stajališta najnovijih teorijskih postavki suvremene fizikalne paradigme tako i procjene njihova značaja za suvremenu filozofiju spoznaje. Sama sintetička misao autora predstavlja originalan znanstveni doprinos kada ju usporedimo sa stajalištima iz djela slične problematike objavljenih u zadnjem desetljeću na svjetskoj filozofskoj sceni. Treba istaći i ne manje važne sastavnice autorova napora u njegovim sintetičkim procjenama o značajnim primjerima iz povijesti filozofije i povijesti fizike, kao i procjene o sociološkim i općecivilizacijskim utjecajima teorije relativnosti i kvantne teorije. Autor nije propustio jasno odrediti značenja pojmova, temeljnih ideja, opisa fizikalnih entiteta i primijenjenih matematičkih teorija, izričajno se potvrdivši kao vrhunski poznavatelj problematike i ujedno postigavši visoku razinu čitljivosti tematskih cjelina. Djelo predstavlja prvi ovakav pokušaj objavljen na hrvatskome jeziku.

Knjiga je podijeljena u deset poglavlja i predstavlja misaonu cjelinu. U uvodnom poglavlju naznačene su temeljne filozofske postavke od Platonova vremena do suvremenih spoznajnih teorija, u središtu kojih je *filozofija* kao potraga za istinom. Drugo poglavlje sa spoznajnog stajališta razmatra odnos eksperimentalnih rezultata suvremene fizike i filozofije izazvane unutar njezinih vlastitih paradigmatičkih teorijskih postavki, uključivši ne samo tradicionalne metodološke odnose

teorije i pokusa (subjekt-objekt odnos) nego i simulaciju kao treću sastavnicu ovoga odnosa. Uporaba artefakata računalne i detekcijske simulacije omogućuje jasan fizikalni prikaz mikrosudara i mikroprocesa, što značajno proširuje naše osjetilno područje, omogućivši promjenu u ontološkom statusu fizikalnih entiteta. Time je jasnije ocrtana razlika između fizikalnih činitelja kao nositelja fizičkih procesa u odnosu na apstraktne entitete fizikalno primijenjene matematičke teorije. Utoliko je uz pomoć suvremene informacijske tehnologije fizika doprinijela uobličavanju nove ontologije, koja je posljedično omogućila produbljivanje spoznaje u odnosu na objektivno opstojeći univerzum, kojega smo samo maleni dio.

U četvrtome poglavlju problematiziran je redukcionizam u suvremenoj filozofiji znanosti, te je na primjeru marksizma ukazano kako, s jedne strane, pogubno djeluje jedan oblik filozofije prometnut u ideologiju, ali i kako, s druge strane, izvorne postavke jedne filozofije predstavljaju nezavršen odnos naspram teorijskih posljedica eksperimentalne fizike. U petom poglavlju istaknuta je potreba sintetičkoga pristupa u povijesti fizike kroz pregled koji vodi od Humeove filozofije, Kanta, Macha, pozitivizma, suvremene analitičke filozofije, pa sve do krize u teoriji spoznaje izazvane otkrićima teorije relativnosti i kvantne teorije. Šesto je poglavlje usredotočeno upravo na problem krize izazvane teorijom relativnosti i kvantnom teorijom. Autor uzrokuje krizi – posebice s obzirom na Kopenhagensku interpretaciju kvantne teorije – ne pronalazi toliko u nedostatku filozofijskoga poimanja ovih rezultata, ili u nedostatku njihova teorijsko-matematičkoga i filozofijsko-epistemološkoga dohvaćanja na tragu Einstein-Bohrova prijepora – nego u egzaktnim prigovorima iz reda kvantnih korelacijskih pokusa i jednostavnih logičkih prigovora. Treba istaknuti autorova razmišljanja koja ovu problematiku vežu s ontološkim/epistemološkim problematikom subjekt-objekt odnosa, kao i s Kantovom filozofijom. U sedmome poglavlju autor problematizira filozofiju tehnike, posebice spominjući Heideggerova promišljanja kao najutjecajniji oblik filozofije tehnike u zadnjim desetljećima dva-

desetoga stoljeća. Uvaživši negativan vid tehnike – uključno s Heideggerovim stajalištem o znanosti koja slijedi tehniku – autor nudi dostignuća informacijske i komunikacijske tehnologije u smislu mogućnosti ostvarenja informacijskoga društva.

Tri završna poglavlja posebice podcrtavaju cjelokupan značaj, kako Einsteina i njegove teorije, eksperimentalnu podlogu standardnoga modela elementarnih fizikalnih entiteta i njihovih međusobnih djelovanja, tako i značaj pravaca razvoja suvremene eksperimentalne fizike na područjima istraživanja hiperjezgara u odsutnim hipernuklearnim pokusima.

Konačno, s obzirom na raspoloživi prostor ovoga prikaza, treba istaknuti:

1. Odredivši filozofiju kao potragu za istinom, autor je na tragu promišljanja onih pravaca u razvoju suvremene filozofije koji ju brane od njezina shvaćanja kao slobodne spekulativne kreacije, što ju u krajnjoj posljedici čini suvišnom.
2. Isticanjem odnosa eksperimentalnih rezultata suvremene fizike i filozofije izazvane unutar fizikalnih paradigmatičkih teorijskih postavki, autor uznastoji na filozofiji kao sintezi spoznajnih rezultata. Time na uvjerljiv način pokazuje da je na tragu promišljanja suvremenih stajališta u filozofiji znanosti, a koja istu brane od prigovora da se radi o pukom pozitivizmu.
3. Odbivši redukcionizam u suvremenoj filozofiji znanosti, autor ne pristaje na pretjerane zahtjeve fizikalizma u njoj, te time još uvjerljivije uznastoji na filozofiji kao sintezi znanja. Posebice treba istaknuti autorov prijedlog za sintetičkim pristupom u povijesti fizike.
4. Isticanjem značaja krize izazvane teorijom relativnosti i kvantnom teorijom u suvremenoj fizikalnoj paradigmatički, autor na jasan i neposredan način ukazuje na značaj iste u smislu potrebe za prilagodbama tradicionalne teorije spoznaje. Značajan je autorov pokušaj u ovome pravcu kada govori o ontologijsko/epistemologijskoj problematici subjekt-objekt odnosa, a u svezi s Kantovom filozofijom.
5. Ne manje značajan jest pokušaj ukazivanja na pozitivne vidove mogućega informacijskog društva i potrebu uvažavanja istoga u smislu utjecaja na suvremenu filozofiju tehnike.
6. Poseban doprinos predstavlja ukazivanje na pravce razvoja suvremene eksperimentalne fizike.

Mirko Jakić

Esad Ćimić

Iskušnja zajedništva

DID, Sarajevo 2005.

Esada Ćimića ne treba posebno predstavljati. On je našoj znanstvenoj i kulturnoj javnosti poznat već desetljećima po oštrom i preplitanju produbljenih teorijskih promišljanja i izvoda s iskustvenom, životnom praksom, zbog čega je uvijek neodoljivo plijenio pozornost. Ćimić je bio duhovno intrigantan i rado čitan autor, kako od kolega društveno-humanističkih znanstvenika tako i od šireg, intelektualno znatiželjnog čitateljstva.

U Predgovoru knjige *Iskušnja zajedništva* E. Ćimić gotovo ispovijedno iznosi povijesno-društvene razloge i znanstvene motive koji su ga potaknuli na nezaobilazno promišljanje njezine tematike. Naime, zadnje desetljeće prošloga stoljeća bila su »olovna vremena« tragičnih ratnih događanja u nas, te velikih i dramatičnih društvenih, političkih, gospodarskih, psiholoških i vrijednosnih promjena (i malverzacija).

Sve to bitno je utjecalo i na društveno-humanističku znanost, čije dotadašnje teorije, kategorije i paradigme nisu više bile primjerene toj novoj društvenoj i ljudskoj zbilji.

U toj i za znanost teškoj situaciji, dakako, kaže Ćimić, i svaki znanstvenik našao se pred dvojbom: ili, zbog nepovoljnih i otežavajućih uvjeta takvoga ratnog i tranzicijskoga okruženja, odustati od duhovne pustolovine u osnovi novog znanstvenog pristupa i elaboriranja novonastalih društvenih procesa i odnosa, ili se u nju, uz sve moguće prepreke i rizičnost, upustiti?

On se, naravno, imperativom znanstvenog erosa, odlučio za ovo drugo, jer se odgovori na urgentna i goruća pitanja aktualnog društveno-povijesnog trenutka nisu mogli odgađati za neka druga »bolja vremena«, te je dao svoje autentično, prodorno viđenje i izvorna tumačenja »vremena, situacija i ljudskih naravi«, kako sam kaže u Predgovoru.

Po našem mišljenju, sadržaj knjige moguće je podijeliti u četiri osnovna tematska i smisljena dijela, s napomenom da granična crta iz-

među njih nije čvrsta i oštra, nego fluidna, budući da su oni međusobni ipak usko povezani.

Prikazat ćemo ih sintetički, a ne *in extenso*.

Prvi dio u toj uvjetnoj podjeli čine tekstovi »Nacija i religija«, »Bosanska raskrižja« i »Teže od smaknuća«.

U tekstu »Nacija i religija«, autor daje teorijski okvir za spomenute tekstove što slijede, ali i za neke druge, tj. za one koji čine drugi dio sadržaja za oblikovanje nacije; nekada prevladava jedna od njih, a nekada neka druga, za što postoji dosta povijesnih primjera. Hrvatska nacija, primjerice, oblikovala se – osim pod utjecajem društveno-političkih razloga – prije svega na temelju kulturnih čimbenika: tradicionalne narodne kulture, standardiziranog jezika i književnosti, te katoličke vjere kao integrativnog čimbenika.

Narod i nacija, naime, iako uključuju i religijski čimbenik, složeni su entiteti, koji sadrže i druge ključne sastavnice: prostor, povijest, jezik, interese. Samo jedna od njih nije dovoljna za oblikovanje nacije; nekada prevladava jedna od njih, a nekada neka druga, za što postoji dosta povijesnih primjera. Hrvatska nacija, primjerice, oblikovala se – osim pod utjecajem društveno-političkih razloga – prije svega na temelju kulturnih čimbenika: tradicionalne narodne kulture, standardiziranog jezika i književnosti, te katoličke vjere kao integrativnog čimbenika.

No, religija može imati i dezintegrativnu društvenu funkciju, upozorava Ćimić, čak do sukoba i tzv. »vjerskih ratova«, što je, međutim, uvijek povezano i uvjetovano svjetovnim društvenim, političkim i ekonomskim interesima, koji se zastiru religijskim »razlozima«, te manipuliranjem vjerskim osjećajima ljudi i određene zajednice.

U tom tematskom sklopu E. Ćimić raspravlja specifičnu bosansku situaciju, čije je posebnosti i iznimnosti, zasigurno, jedan od najboljih poznavatelja.

Na ključno pitanje: je li rat u BiH i Hrvatskoj bio vjerski rat ili ne, on nedvosmisleno odgovara: vjerski rat jest u biti *contradictio in adiecto*, samo je privid i prikrivanje agresije i agresora, budući da religija, izvorno kršćanstvo i islam, bez obzira na razlike, imaju zajedničko zauzimanje za mir, slobodu i dostojanstvo ljudske osobe. Tek ekstremnim odstupanjem od temeljnih religijskih načela, oblače se u religijsko ruho svjetovni interesi kao pravi uzroci i motivi rata. Konkretno, to je fatalno načelo – »Svi pripadnici jednoga naroda u jednu državu«, teritorijalno osvajanje i etničko čišćenje u tu svrhu. Njihovi su nositelji, kaže izravno autor, svatko na svoj način – SANU, generalštab JNA, Slobodan Milošević i SPC.

»Ideologijsko je utemeljenje, zaogrtno plaštom autoriteta znanosti, pružila upravo spomenuta Akademija; Generalštab JNA kreirao je stratezijsku i taktičku viziju stvaranja Velike Srbije pod maskom očuvanja tadašnje Jugoslavije; svojim mentalnim dispozicijama i prepoznatljivim karakterološkim profilom, Slobodan Milošević je sve to politički operacionalizirao i u početku bio instrument provođenja ove zamisli, da bi ubrzo i Akademiju i Generalštab instrumentalizirao ostavljajući neizbrisiv trag na fizionomiji i u tijeku sumornih događaja; Srpska pravoslavna crkva je u početku davala samo diskretnu potporu, da bi kasnije blagoslivljala, preko mnogih svojih episkopa, svaki korak aktualne srpske politike.« (Str. 31–32.)

Autor je sve to, a osobito potresno – kao tumačenje nepojmljive, monstrozne pojave masovnih silovanja – potkrijepio i zanimljivom, znakovitom ljestvicom vrijednosne svijesti pravoslavnih, katolika i muslimana, te upečatljivom tipologijom njihove duhovnosti.

Evo te vrijednosne ljestvice Esada Ćimića, zasnovane na njegovim istraživanjima (ali uz naglašenu potrebu daljnjih temeljitih istraživanja):

Pravoslavni: 1. ratnik, epski junak. On je idealizirani narodni branitelj i zaštitnik. Taj kult junaka podrazumijeva i osvajanje novih prostora u funkciji učvršćivanja i jačanja etnije; 2. humanistički intelektualac. Njegova je uloga romantičarska, a sastoji se u tome da osvještava i veliča hrabrost junaka i bodri ga tako za daljnje pothvate; 3. politički aktivist. Njegov ugled ovisi o tome koliko svoj utjecaj koristi za stvarni društveni boljitak na crti prve dvojice; 4. tehnički intelektualac. Taj se poziv shvaća kao zanatska vještina, a ne kao sposobnost duha (humanističkoga intelektualca); i konačno, 5. sveštenik. On se ne vrednuje kao svet (kao u katolika), nego kao zanimanje. Čak se cijeni prema supruzi (popadiji), jer ako pogriješi u izboru supruge, to ga diskvalificira kao autoritet od kojega se mogu dobiti savjeti i upute za život.

Ovakav vrijednosni sklop, naglašuje autor, u uzajamnoj je vezi s duhovnošću srpskoga naroda koja se osniva na pravoslavnoj vjeri svetosavske provenijencije, koja je postala rigidna nacionalna ideologija, udaljena od izvorne pravoslavne duhovnosti, svedena na običajnost u kojoj se isprepliću elementi poganstva i narodnih vjerovanja, te na mitskoj svijesti i *kolektivno nesvjesnom* (C. G. Jung), što poraz (Kosovo) pretvara u pobjedu, ali i teži za njegovom osvetom.

Takva svijest rada i otpore urastanju u europsku (zapadnu) kulturu i civilizaciju. Da bi ilustrirao ove objekte, Ćimić citira upečatljiv opis toga mentaliteta iz autobiografskoga djela M. Đilasa *Zemlja bez pravde*:

»Ovdje je vazda bilo tako: ratuje se zbog zavjetnih snova, a usput pljačka i pustoši. Goli i gladni gorštaci nijesu mogli a da ne otimlju u susjeda čeznući i

ginući za starom slavom. Ovdje je rat bio opstanak, način života, a ginjenje najljepši san i najviša obaveza. Živjeti patno, u mukama i pogibijama, mislji ići daleko i visoko.« (Str. 55.)

Katolici: 1. svećenik. On je nesporan intelektualni i moralni autoritet, kako po formalnim kvalifikacijama i znanju tako i po svetosti poziva; 2. tehnički intelektualac. To je rezultat stanovitog zapadnog racionalizma i praktičnosti; 3. humanistički intelektualac. On se bavi nepraktičkim životom u ovostranosti, za razliku od svećenika koji se bavi vječnim životom duše u jedinstvu i ljubavi s Bogom u eshatonu, što je trajno i kao takvo vrednije; 4. politički aktivist. On se vrednuje rezervirano, koliko omogućuje (ili onemogućuje) nesmetano obavljanje drugih poziva; konačno, 5. dobrotvor. Iako je solidarnost i pomoć potrebne utkane u svaku religiju, Ćimić naglašuje da se ovim mjestom dobrotvora na ljestvici, posredno pokazuje težnja za društvom u kojemu bi dobrotvori bili nepotrebni. Ovo je povezano s duhovnošću hrvatskoga naroda.

Iako je katolička duhovnost sveopća (katolička), čiji je nositelj njezina intelektualna elita, a širi se i neposrednim utjecajem, te putem umjetnosti, ona ima »sluha« i za ono posebno, za osobni i skupni dignitet, ali i za uzdržanost prema dnevno-političkom angažmanu, pa i nacionalnom, kada bi on ugrožavao njezine temeljne zasade i poslanje. Iako je ratom ugrožena (devastiranjem sakralnih objekata, kulturocidom itd.), u njoj nema izražene težnje za osvetom, nego je naglašena (do apsurdna) nužnost oprost.

Muslimani: 1. politički aktivist. Zbog socijalne nesigurnosti muslimana (povijesno uvijek između križa i krsta), on je nositelj i jamstvo ideje njihove jednakosti s ostalima; 2. tehnički intelektualac. To nije proturječno islamskoj tradiciji, koja je i pragmatična; 3. humanistički intelektualac. To je jednako kao i kod katolika; 4. hodža. Ni muslimani (kao i pravoslavni) ovaj poziv posebno ne izdvajaju kao svet, nego ga shvaćaju kao zanimanje od kojega se više cijeni, primjerice, šerijatski kadija, jer je učeniji i utjecajniji; konačno, opet, 5. dobrotvor. Ovo je također jednako kao i kod katolika.

Sve to ima isprepletene korijene s duhovnošću bošnjačko-muslimanskog naroda, nastale miješanjem islamske religije i kulture i europskoga kršćanskog okruženja na feudalnoj osnovi, što je bitno utjecalo na mentalitet i duhovnost kao složen fenomen spoja onog racionalnog i osjećajnog. Taj mentalitet drugo i različito ne odbacuje, nego uvažuje u mjeri u kojoj mu uzvraća priznavanjem nje-

gove različitosti, ali mu ostaje osjećaj nesigurnosti i povijesne neodlučnosti.

Poseban je položaj žene i odnos prema njoj u toj kulturi. On je izrazito nepovoljan u društvu, ali ne i u obitelji. Za razliku od kršćanskoga, odnos prema spolnosti i čulnosti jest pozitivan, također samo u braku. Drži se do dostojanstva ženskoga tijela, koje mora biti skriveno i sigurno od pogleda muškaraca, a pogotovo od seksualnog nasilja. To najbolje govori kako su traumatično doživljena ponižavajuća organizirana monstrozna silovanja (oko 40 tisuća žena) u svrhu etničkog čišćenja i njihove trajne, tragične posljedice za tako rođenu djecu, njihove majke i šire.

Autor isto opisuje potresno i literarno veoma upečatljivo.

Drugi dio knjige čine tekstovi »Bošnjaci u Hrvatskoj za vrijeme SFRJ« i »Starčević i fenomen muslimana«, koji dokumentarno, fenomenalistički korektno prezentiraju manjeviše poznate naslovljene povijesne teme.

Duhovno intrigantniji su, po našem mišljenju, tekstovi što slijede, a uvjetno smo ih, bez obzira na redoslijed u knjizi, svrstali u dva daljnja dijela. Jedan od njih čine »Sjeta religije i zov demokracije«, te »Politička i moralna moć«, a drugi »Vjeronauka- pro et contra«, te »Intelektualci i suvremenost«.

U prvome od ova dva dijela, autor naglašuje i zauzima se za one bolje, svjetlije strane i mogućnosti religije i politike općenito, a osobito u suvremenom društvu, koje obrtanjem nekih trajnih i svagda aktualnih humanih vrednota – zamjenom svrhe i sredstava – guši čovjekovu osobnost, slobodu i autentične ljudske odnose.

U tom okruženju i odnos prema Bogu posve se pragmatizira i svodi isključivo na vlastitu ili skupnu korist, a religija i religioznost udaljuju se od svojih izvornih zasada. Stoga se osobito velike monoteističke religije, i na našim prostorima, trebaju otvoriti temeljnim zasadama kojima je u fokusu čovjek kao osoba i društveno biće, njegov autentični ljudski život u zajednici, kao i humane vrednote koje uvažavaju drugo i različito. Kako bi ispunile svoj osnovni humani i društveni smisao, te religije moraju biti pripravne za međusobni dijalog u njegovu izvornom smislu kao *dia logos (legein)*, tj. kao razabiranje i sabiranje mogućnosti zajedništva na putu prema istini, a u svrhu odista humanijeg i umnijeg zajedničkog življenja.

Tu mogućnost, nastavlja E. Ćimić, na svoj način, bez obzira na svoje drugo lice (vlast, moć, silu), sadrži i politika, prije svega u svojem demokratskom obliku, prema izvornom

grčkom smislu te riječi – *ta politika (polis)* kao racionalna, učinkovita ljudska djelatnost u funkciji općega dobra, tj. dobra sviju i svakoga, što podrazumijeva procvat osobnosti i sklad čovjekov sa samim sobom i drugima, harmoniju pojedinačnoga, posebnoga i općega.

Na toj crti i država i vjerske zajednice trebaju urediti svoje odnose – surađivati, a ne prezirati preko svojih kompetencija, te tako svaka na svoj način i na svojem području pridonositi općemu dobru, društvu i čovjeku.

U posljednjem od uvjetnih dijelova ove slojevite i sadržajno bogate knjige, E. Ćimić bavi se u nas posebno aktualnim problemom vjeronauka svagda i svugdje, pa tako i sada i ovdje aktualnim pitanjem društvenog angažmana intelektualaca.

Polazeći od načela odvojenosti i razgraničenja (a ne poistovjećivanja, miješanja ili, pak, suprotstavljanja) djelatnosti crkve, odnosno vjerskih zajednica i države, on se zauzima za sekularnu školu, kojoj idejna osnova ne smije biti ni religija, niti ateizam, nego se mora temeljiti na racionalnim teorijsko-iskustvenim kriterijima i metodičkoj skepsi znanosti. Kao takva, treba biti otvorena za sve relevantne stečevine kulture i civilizacije, pa tako i za fenomene religije i ateizma, te u tome smislu treba pluralistična, kao i objektivna u vrednovanju svih oblika duha.

U tom kontekstu trebalo bi onda uvesti i predmet »Religijska kultura« (ili Znanost o religiji, Religionswissenschaft – J. Wach), a ne Religiozna kultura, koja podrazumijeva vjerovanje, vrednovanje, način življenja i ponašanja u skladu s određenim religijskim pripadanjem. To bi trebalo biti predmetom vjeronauka kao *katechesis*, konfesionalno koncipiranog (ali i ekumenski orijentiranog) izbornog ili fakultativnog školskog predmeta.

Religijska je kultura u ovom konceptu znanstvena, religiolgijski (a ne konfesionalno) koncipirana, što znači interdisciplinarno ili transdisciplinarno, sa stajališta filozofije, sociologije i psihologije religije te povijesti religija. Jednako kao i ostali predmeti koji se bave različitim oblicima duha (znanošću, filozofijom, umjetnošću), i religijska kultura, ovako koncipirana, trebala bi biti obvezatnim predmetom.

Što se tiče društvenog položaja intelektualaca, kaže autor, svako društvo i politika na svoj način, njihov su predmet, samo se prema njima (kao i prema znanosti i znanju općenito) različito odnose – uvažavajući, pragmatično, instrumentalno u staljinizmu npr.). Jednako tako, i intelektualci se razlikuju u

svojim postavljanjima prema društvu i politici (primjereno svojem pozivu, principijelno, ili ne).

Dakako da je pitanje koji je kriterij za određenje intelektualca.

Ima različitih, ali to nije samo formalna izobrazba već su to ljudi uma i dijaloga koji uistinu misle i stvaraju, tj. tragaju za istinom i smislom, te u skladu s time i žive!

Zanimljiva je Ćimićeva, kako sam kaže, hipotetička tipologija društvenog angažmana intelektualca:

1. *neutralni tehničar*, koji se, kako mu i naziv sugerira, iscrpljuje u katalogiziranju društvenih činjenica empirijskim, matematičko-statističkim metodama, prema čemu, međutim, ostaje neutralan, ne lučeći bitno od nebitnoga. Kao takvoga, lako ga je instrumentalizirati u dnevopolitičke svrhe.

2. *melankolični romantik*, koji se prema društvu i njegovim zbiljskim problemima odnosi sa stajališta univerzalnih ljudskih vrednota; kritičan je, čak i vizionar, ali je društveno neangažiran s otporom i averzijom prema tome, te kao takav, dakako, nedjelotvoran.

3. *angažirani intelektualac*, kritičan spram društvene zbilje, ali i djelatan, stvaralački zauzet za humanije i umnije čovjekove društvene i ljudske mogućnosti.

I da zaključimo! Knjiga Esada Ćimića sintetički je pregled i pregršt ideja. Ne moramo se sa svime u njoj suglasiti, ali ona nedvojbeno potiče svakoga misaonog, zainteresiranog čitatelja za društvenu i duhovnu zbilju, a pogotovo hic et nunc, na razmišljanje i duhovni dijalog (*raz-govor*) s autorom. U tome se i sastoji najveća njezina vrijednost. Stoga je svesrdno preporučujem za pročitavanje i promišljanje.

Nikola Skledar

Luka Tomašević

U hodu s vremenom

Kršćanska etika i izazovi vremena

Naša ognjišta, Tomislavgrad 2004,
151 str.

Knjiga *U hodu s vremenom* plod je autorova dugog i ozbiljnog bavljenja etičko-moralnim problemima, iz kojih izbija ozbiljan i kvalitetan pristup sadržajnim cjelinama koje današnjem čovjeku otvaraju vrata spoznaje problema što mu se nameću. Tomašević, kao profesor moralne teologije, traži rješenja u zamršenom labirintu današnjice na etičko-moralnom polju. U tomu se već pokazao i dokazao kako javnim nastupima i pisanom riječju, a jednako tako i za profesorskom katedrom. Pisac prati svjetsku teološku misao te svoja ponuđena rješenja obilno crpi iz literature talijanskoga i engleskog jezičnog područja, kako bi, uz crkvene smjernice, uveo današnjeg čovjeka u ispravan hod prema životu.

Problemi što ih autor uočava i obrađuje danas su prisutni među nama, a nisu poznati široj javnosti, ili nisu skupljeni u jednu cjelinu da ih netko može lako konzultirati i imati uvid u problematiku. Spomenimo neke naslove: »Izazov građanskog društva«; »Opće dobro – cilj i svrha društva«; »Kršćanska solidarnost«; »Kršćanski govor o Bogu«; »Ekologija: izazov kršćanstvu«; »Bioetika u kršćanstvu«, itd. Pisac je dio svojih članaka objavljivao u mjesečniku *Naša ognjišta* (Hrvatski katolički mjesečnik – Tomislavgrad), od svibnja 1999. do prosinca 2001. godine. U knjizi ih je proširio, dotjerao i obogatio znanstvenom aparaturom, te dao zaokruženu cjelinu cijeloj problematici. Djelo se tim još ozbiljnije predstavlja i nameće našoj javnosti kao ozbiljan i siguran *Vademecum* u poznavanju novih izazova pred kojima se nalazi, a i u svladavanju tih izazova. Na temelju ovih smjernica može se stvoriti istinski humanizam i kršćanski pogled na svijet, mogli bismo kazati – kršćanski *Weltanschauung*.

Umnogome je danas potrebno naglašavati kako da se poštuje osoba i njezino dostojanstvo, promicati čovjekova opća prava i dužnosti, jer se više ne uspijeva razlučiti što je dobro a što zlo, dopušteno ili nedopušteno.

Marksizam je u život unio veliku mjeru nihilizma i moralnog relativizma, a znanost je precijenila svoje mogućnosti i dosege. Znanost je napredovala velikim koracima, ali tu

postoji veliki stupanj nekontroliranog razvoja, posebno u tehnici, biomedicini i genetici. Budućnost se teško može predviđati, ako sve to ispadne ispod kontrole razuma i etičkih normi. Zato se pisac pita: »Tko današnjim znanstvenicima može odgovoriti što je apsolutno ispravno, a što apsolutno pogrešno?« Znanost treba biti vođena etičkim načelima i zajedničkim vrijednostima, koje će joj određivati razvoj i ograničenja. Znanstvenici moraju biti svjesni da nije dozvoljeno sve što je tehnički izvedivo!

Pogledamo li današnje europsko društvo, vidimo da se ono udaljilo od Crkve i pruža joj radikalni izazov. Zato pisac ukazuje na to stanje i daje upute koje ga mogu ozdraviti. On nudi cjeloviti humanizam, jer čovjek posjeduje duhovnu puninu, osobnost koju treba pojedinačno i skupno ostvarivati na zemlji, kao što Pavao VI. poručuje u enciklici *Populorum progressio* čiji je objekt »razvoj čitava čovjeka i svih ljudi«. On je posebnu ulogu dao savjesti u čovjekovoj cjelokupnoj humanizaciji. Pisac ne uočava samo probleme i njihovu prisutnost, pojavnost i veličinu, već i jasno izlaže kršćanska načela, a profesorskom akribijom daje smjernice koje se mogu suprotstaviti negativnim načelima. Iz njegova izlaganja izlazi ortodoksnost (pravovjernost) prosudbe i smjernica, ali i želja da se ona pokaže i u pravovjernosti prakse (ortopraksije).

Kad autor govori o solidarnosti, on problem razlaže u duhu smjernica Crkve, koje izlaze u javnost iz raznih papinskih dokumenata našeg vremena. Kad je govor o socijalnim smjernicama, onda on ukazuje na smjernice od Leona XIII., preko II. vatikanskog sabora i papâ naših dana, a posebice Ivana Pavla II. i njegovih enciklika. Obveza je bogatijih na prevladavanju imperijalizma i prevlasti, kao i ta da se osjećaju moralno odgovornima i za druge.

Princip supsidijarnosti ukazuje kako država treba urediti odnose prema pojedincima i prema pojedinim udruženjima, a to vrijedi i u Crkvi, da ono što mogu i trebaju učiniti lokalne Crkve i pojedine crkvene zajednice treba prepustiti njima, što je za njihovo osobno i opće dobro Crkve. U Crkvi je sazorila svijest za siromahe, koju pisac posebno naglašava.

Kad autor govori o ekološkom problemu, on naglašuje da je on izazov i kršćanstvu. Ekološki je problem – moralni problem, jer je uništenje stvorenoga u tijeku. Svijetu prijete katastrofa. Zato je potrebno upozoriti na krive politike razvoja i nepromišljenu primjenu tehnike. On upozorava da tehnička znanost ne može dati smisao bitku i životu, a to onda

izaziva teologiju da preispita svoju antropologiju, kao i odnos čovjeka i Boga, odnose među ljudima i odnos s prirodom.

Bioetika se rodila u kršćanskom sociokulturološkom okruženju i teolozi su joj dali prvi zamah. Bioetika mora primati biblijske istine o čovjeku, jer je čovjek ovisno, ograničeno i bogoslično biće. Kršćanstvo je prihvatilo Hipokratovu liječničku etiku, ali joj je dalo nove vrijednosti i sadržaje, uvelo je pojam jedinstvene ljudske osobe kao Božjeg stvorenja, odgovornog za razvoj svijeta i života. Katolička Crkva iznijela je svoje stavove o nekim bioetičkim pitanjima: o vrijednosti i neponovljivosti ljudskoga života, o abortusu, kontracepciji, bračnoj spolnosti, umjetnoj oplodnji, sterilizaciji, pokusima na čovjeku, kirurgiji, reanimaciji, eutanaziji, itd.

Pisac posebno razlaže dva dokumenta: *Donum vitae* i *Evangelium vitae*, te naglašava kršćansku personalističku antropologiju. Upravo jer je čovjek osoba i posjeduje objektivnu vrijednost koja je transcendentna i nedodirljiva, a time i normativna. Posebni je naglasak autorov: »Sve što je tehnički izvedivo, nije moralno dobro!« (str. 44). Nadalje, zaključuje: »Dobro je sve što čuva, brani, ozdravlja i promiče čovjeka kao osobu, a zlo je sve što prijeti, napada, vrijeđa, instrumentalizira i uništava čovjeka kao osobu«.

Autorov jezik jasan je i konkretan, a knjiga daje istinske smjernice, te konkretnog čovjeka stavlja pred određene zadatke koje treba rješavati u duhu kršćanskih smjernica.

Na kraju treba naglasiti da je knjiga korisna ne samo katolicima nego i svim drugima što ih zanimaju donesene teme, a valja istaknuti i piščev hvalevrijedan popis obimne literature na kraju knjige.

Autoru želim još mnogo ovakvih ili sličnih radova koji će u svjetlu Evandjelja otkrivati vjersko-teološku perspektivu današnjega čovjeka.

Stjepan Čovo

Gordana Škorić (ur.)

Za umjetnost

Zbornik radova u čast

Danku Grliću povodom dvadeset godina od njegove smrti

FF Press, Zagreb 2004.

Tijekom navlastitog studija filozofije na Zagrebačkom sveučilištu imao sam priliku slušati gotovo cijeli naraštaj filozofa pripadnika čuvene skupine »Praxis«.

Među mojim predavačima na tome studiju bili su sada već pokojni Branko Bošnjak i Gajo Petrović, a etiku mi je predavao danas još živući Milan Kangrga.

Također, među profesorima koji su dijelom svoje akademske karijere bili pripadnici te skupine, slušao sam i Danila Pejovića i Branka Despota.

No, nikad, nažalost, nisam imao priliku čuti i Danka Grlića. Naime, negdje 1984., kada sam upisao studij filozofije na »Filozofskom fakultetu«, poštovanog profesora Danka više tijelom i likom nije bilo tamo.

No, on je ondje ostao vrlo živim, svojim duhom kao i mnogobrojnim knjigama. Njegova *Estetika* u četiri sveska bila je obveznom ispitnom literaturom na katedri čiju je egzistenciju najvećim dijelom predodredio upravo on. Grličeva *Estetika* ostaje i danas epohalnim djelom i nezaobilaznom literaturom za svakoga tko se na ovim prostorima želi upoznati s poviješću filozofske discipline, ali je i mnogo više.

Jer, Grlič nikada nije bio zalagatelj za samodostatnu »Estetiku«, izvan fenomena »estetičkog objekta«, odnosno navlastitog »umjetničkog« kao život(o)vornog. Stoga se i »povijest filozofskih problema«, preko »epohe estetike«, završava »smrću estetskog« i to »s onu stranu estetike«.

Na taj je način Grlič ostao blizak Milanu Kangrgi, koji je predajući »Etiku« na istome fakultetu, zapravo težio ukidanju Etike kao samodostatne discipline.

I dok je Kangrga bio za neprestanu Revoluciju, Grlič je bio »Za umjetnost«.

Zastava slobode mišljenja, što ju je pronosio Grlič, imala je na svome stijegu umjetnost poimanu kao zagonetku, umjetnost kao igru.

U kontekstu te neprestane »zaigranosti umjetnosti«, njegov je filozofski interes bio po-

sebice usmjeren prema misliocima koji su svojim životom i djelom tomu svjedočili. Među inima, Grliću su posebice bili bliski Nietzsche i Adorno. O njima govore i knjige *Friedrich Nietzsche* (1981.) i *Izazov negativnog* (objavljena posthumno, 1986.)

Između tih dvaju publikacija, znakovito, stoji i knjiga *Za umjetnost* (1982.).

Upravo ovaj naslov preuzeli su i organizatori međunarodnog simpozija »ZA UMJETNOST«, održanog na Grličevu Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a povodom dvadeset godina od profesorove fizičke neprisutnosti tamo.

FF press, pod uredništvom Gordane Škorić, objavio je izlaganja s tog skupa, uz priloge drugih relevantnih autora koji mu nisu mogli nazočiti.

Sam je Zbornik svojevrzni »Festschrift«, podijeljen na četiri dijela, kojima se nastoji obuhvatiti cjelina lika i djela profesora Grlića, ali i pregled pitanja s kojima se suočavaju suvremena estetika, filozofija i teorija umjetnosti.

U ovome drugom pristupu, svakako je najreprezentativniji prilog Miška Šuvakovića. Isti je gotovo enciklopedijski kompendij suvremenih filozofskih i teorijskih usmjerenja glede pitanja estetike i umjetnosti.

I. dio donosi tri priloga koji govore »O Danku Grliću«. Tu je, najprije, kratki bio-bibliografski prikaz što nam ga podastire njegova supruga Eva. Iz njega možemo saznati kakvom je trnovitom stazom pokojni Danko morao prolaziti da bi se konačno udomio u svom prirodnom intelektualnom i ljudskom staništu – Katedri za estetiku na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Drugi prilog Ivana Kuvaića u sjećanje doživljava iskustva iskrenog prijateljevanja unutar kruga »Praxis-filozofa«. Sasvim osobnog i intimnog tona, autor u njemu govori o tomu »Što nas je držalo na okupu?« Pritom provlači crvenu nit čvrstog odbojnog stava prema svakom nacionalizmu i zalaganje za čovjeka pojedinca kao jedinog sigurnog uporišta u borbi za slobodu. Ovo je bio stav kako *Praxisa* kao skupine tako i Grlića osobno.

Treći prilog u ovome dijelu, onaj Ozrena Žuneca, pokušava smjestiti Grličev lik i djelo u današnji kontekst. U toj »spekulaciji«, popularni se profesor i drag prijatelj pokazuje kao veliki skeptik, ali i još veći entuzijast koji je već za svog života detektirao i naslutio mnoge grozote, ali i mogućnosti epohe u kojoj smo nazočni danas.

II. dio zbornika, »Izazov estetike« – koji svojim naslovom, uostalom kao i nazivi pre-

ostalnih poglavlja u Zborniku, parafrazira ime Grličeve knjige o Adornu – već se hvata ukoštac s mnogim relevantnim estetičkim, ali i transestetičkim pitanjima. Izlaganje Milivoja Solara upravo je na tragu ove »trans-estetičke pozicije«, u kojoj se, po mišljenju mnogih, Grlić mogao situirati. Nadahnut tekst efektno zaključuje kako je »... prividna moć estetičkoga uma zapravo njegova konačna nemoć, (a) možda bismo mogli izaći iz začaranog kruga loše beskonačnosti postmoderne ironije, vrativši se Sokratovom lukavstvu: znali bismo barem da ne znamo i da ne možemo« (str. 36). Obzor filozofije jedini je, prema Solaru, u kojem bismo mogli uhvatiti koncept ukusa izvan njegova suvremenog vulgariziranja.

Posebno kvalitetan prilog zborniku dao je Lev Kreft, svojim člankom »Estetika i marksizam«. Autor u njemu daje lucidan osvrt na povijesnu, filozofsku i teorijsku situiranost druge Jugoslavije, te njezin poseban geo-politički položaj. Taj je položaj utjecao i na kontekstualiziranje intelektualne i filozofske scene u njoj.

Kreft posebice ukazuje na dva momenta u Grličevoj misli koji se pokazuju dubokošežnim za njegovu filozofsku poziciju: 1) Estetika je završena, i 2) Početi od Marxa znači misliti s onu stranu estetike.

Autor zaključuje kako je, možda, jedino i tek naš problem što ne možemo Grlića pojmiti na pravi način kao mislioca revolucionarne prakse i umjetničkog očovječenja čovjeka.

U istoj tematskoj cjelini Zbornika zatičemo još tri priloga koji progovaraju o načelnim pitanjima estetike, filozofije i teorije umjetnosti. Tekst Nadežde Čaćinović govori »O (ne)utemeljenosti estetičkog kriterija«, Miško Šuvaković u već spomenutom članku sintetizira suvremene teorije koje se tiču fenomena »umjetničkog« i »estetičkog«, dok Sreten Petrović nadahnuto govori o »Dekonstruktiji estetike«. Autor gradi svojevrstu »kritičku estetiku«, koja bi na osebujan način vratila dignitet ovoj povijesno onemoćaloj disciplini, na tragu Grličevih misaonih naslućivanja. »Umjetnički fenomen« može se, naime, poimati u jednoj dosljednijoj, »osvježenoj« racionalnosti, toliko nasušno potrebnoj, nazovi »racionalnosti« naše tehnolojske ere.

Na ovome mjestu namjerno preskačem jedan tekst-prilog Zborniku, kako bih mu se vratio na kraju ovog mog prikaza. Naime, u III. dijelu pod nazivom »Izazov umjetnosti« zatičemo i članak Žarka Paića, što ću ga tematizirati na kraju.

U ovome se dijelu nalaze i još dva teksta.

Fatima Lačević iznijela je poetski intoniran tekst »Nietzscheova pretpitanja Grličevih pitanja. Svijest o drami i drama svijesti«. Autorica je pokušala slijediti nit kako Grličevih transestetičkih, a zapravo umjetničkih pokušaja ulaženja u bit umjetnosti, tako i Nietzscheov filozofijsko-pjesnički aforistički iskaz. U tu je svrhu uprizoren i skeč o Nietzscheovoj i Grličevoj blizini temi »kaos, fraktali i nova estetika«. Jezik ovoga teksta unekoliko lomi samu strukturu Zbornika, no ipak je legitiman prilog njegovoj raznolikosti.

Mladen Labus, pak, u članku »Izazov umjetničkog u mišljenju Danka Grlića« iznosi pregled autentičnih stavova o umjetnosti svojega profesora. Autor naglašuje posebice ontološku i antidogmatsku srž ovog načina mišljenja, s onu stranu svake beživotne teorije i u zalaganju za strastvenu životnost umjetnosti.

Posljednji dio knjige nosi naziv »Izazov tumačenja« i ne bavi se izravno samim djelom Danka Grlića, no na njega se referira navlastitim, umjetnosti posve imanentnim pojedinačnim analizama, u duhu samoga Grlića.

Hotimir Burger u članku »Umjetnost kao simbolička forma u E. Cassirera« daje opsežan pregled antropoloških i estetičkih nazora tematiziranog autora.

Aleš Erjavec bavi se poznatom Foucaultovom analizom čuvene Velasquezove slike »Las Meninas (Dvorske pratilje)«, izvedenom u knjizi *Riječi i stvari*. Prema autoru, unatoč pogreškama u tom prikazu, razvijena je teorija diskursa koja možda ponajbolje objašnjuje modernu promjenu u položaju subjekta, kao i postmodernističku diskursnu teoriju sâmu.

Prilog Branka Despota »George Trakl« pretpisak je iz njegove knjige *Vidokrug apsoluta II* i osebujan je autorov *hommage* osobnim razgovorima s Dankom Grličem

Andrea Zlatar u instruktivnom tekstu »Identitet, jastvo, tekst« propituje spomenute koncepte u kontekstu suvremenih filozofskih i teorijskih diskursa.

Socijalna konstrukcija identiteta, odnosno društvena izgradnja jastva, analizira se kroz teorije tekstualnog samoprikazivanja, da bi se zaključila ispitivanjem odnosa jastva i teksta. Pritom je posebice zanimljivo autoričino pozivanje na Jean – Luc Nancyja i njegovu teoriju o »singularno pluralnom bitku«.

Konačno, posljednji tekst same urednice Zbornika, Gordane Škorić, a povodom 200-obljetnice Kantove smrti, referira se na Kantovu povezanost s nekim suvremenim teorijama umjetnosti.

Na kraju ovog prikaza, da se ponovno vratim tekstu »Povratak aure u suvremenoj umjetnosti« Žarka Paića. Autor u njemu tematizira estetičke stavove Waltera Benjamina i njegovu interpretaciju, najprije, od strane Danka Grlića, a zatim od dvojice suvremenih njemačkih teoretičara umjetnosti: Borisa Groysa i Dietera Merscha.

Grlić odbacuje Benjaminov mesijanski optimizam u pogledu »politizacije umjetnosti«, a od strane suvremenoj tehnici prilagođenih »komunističkih masa«. On se, pak, zalaže za otvorenost novoga povijesnog svijeta kao bitno post-estetskog društvenog okruženja »naprednog« i revolucionarnog vremena s vladavinom temporalne ekstaze budućnosti.

Groys, nasuprot tomu, prihvaća osnove Benjaminova »masovno-tehničkog optimizma« i re-politizacije umjetnosti kao društvene subverzije svijeta globalnog kapitalizma.

Konačno, Mersch u međuigri »estetike djela« i »estetike događaja«, pronalazi mogućnost povratka – od Benjamina tematizirane – aure kao postmoderne uzvišenosti u »prikazivoj neprikazivosti« raspadnutog svijeta.

Kroz sve ove interpretacije nazire se i bitna utopijska dimenzija sadržana u Grličevoj kritici »Za umjetnost«. U svijetu u kojem živimo, gotovo bismo s Hegelom mogli kazati da je »umjetnost u pogledu svoje najviše namjene pripada prošlosti«. To se još zaoštrenije može reći za bilo kakvu suvislu estetiku, ili pak teoriju i filozofiju umjetnosti *u doba njezine digitalne i medijske manipulacije*.

Druga Hegelova maksima, ona o »svom vremenu obuhvaćenom u mišljenju«, također nas obraća dalje od umjetnosti, barem u pogledu njezine relevantnosti za promjenu totalno de-humaniziranog... de-estetiziranog... biopolitičkog svijeta.

Naravno, od umjetnosti u njezinoj vulgarnoj pojavnosti, o čemu Hegel i govori.

Iako sam Paić u svojem tekstu ne izvlači ovakve konzekvencije iz podasrijetih analiza – ja bih rekao da su pokličići »Za filozofiju«, odnosno »Za politiku«, danas umnogome aktualniji od romantičnog Grličeva zaziva »Za umjetnost«.

Ipak, kako bi i Paić, primijetio: »Ono što je 'sveto' u samome umjetničkom događaju govori o *istin*i (op. kurziv autorov) umjetničkog djelovanja u vremenu« (str. 111).

Stoga sam sasvim siguran da objavljivanje ovog inače vrlo korisnog i zanimljivog Zbornika neće izazvati medijsku paniku i hajku kakvu je ove godine polučio jedan drugi Festschrift – naime, »Mogućnosti i granice

etike u djelu Milana Kangrge«, objavljen u časopisu *Filozofska istraživanja*, ali i kao samostalna publikacija.

Tamo su, pak, bile sadržane Politika i Filozofija – s velikim slovom – koje stvarno provociraju ustaljene i ustajale predrasude jednog petrificiranog svijeta.

U njima je jasno i nedvosmisleno prosijavala Istina, koja je naravno, bolna koliko i istinita.

Posebice istina o nama samima u konkretnom, Istinom povijesnom trenutku, o kojem smo već konstruirali panoptikum laži uz suvremenu nacionalnu mitologiju.

Stoga je i bilo: *Apage satanas!*

Jer, »Za umjetnost« smo (na koncu) svi – od »Schönggeist-ova i Bel Esprit-ova« do konzumenta medijske i računalne umjetnosti za svakodnevnu uporabu!

Na hrvatskom teorijskom i inom tržištu umjetnost je neupitna.

Prava Umjetnost je »reality show preživljavanja« hrvatskog čovjeka u hrvatskoj mu stvarnosti.

Ali, za politiku??!

Naime, istome se, dakle hrvatskom »običnom čovjeku« kolokvijalno čini podrazumijevajućim da je politika zanat prepredenih, zlih i pokvarenih.

A da ne spominjemo filozofiju i »nemoj ti meni filozofirati« *mudrost!*

Stoga politika kao »umijeće nemogućeg« – upravo iz Kangrgine perspektive – zahtijeva redefiniranje u novim, globalno uvjetovanim društveno-povijesnim okolnostima.

Filozofija, pak, znači okretanje onom najkonkretnijem, problemima »ovdje i sada«.

Upravo su pokličići »Za politiku« i »Za filozofiju«, uvjerenost držim, oni koji nužno nadograđuju Grličev programatski stav »Za umjetnost«.

Vjerujem da bi se – na temelju mi predstavljene liku u ovome Zborniku – i, nažalost, nikada osobno mi upoznati profesor složio sa mnome oko ovoga.

Jer, čemu bi nas onda, na koncu, poučavali i iskustveno nam služili ovakvi fascinirajući životni i ljudski opusi poput Grličeva?

Marijan Krivak

Ugo Vlaisavljević

Izvor geometrije i transcendentalna fenomenologija povijesti

Čitanje Derridinog čitanja Husserla

**Atelje za filozofiju, društvene
znanosti i psihoanalizu,
Sarajevo 2003.**

Knjiga *Izvor geometrije i transcendentalna fenomenologija povijesti*, profesora Sarajevskog univerziteta Uge Vlaisavljevića, kako možemo vidjeti već iz samog naslova (odnosno podnaslova, gdje stoji *Čitanje Derridinog čitanja Husserla*) predstavlja jedan pokušaj dovođenja u blizinu osnovnih linija mišljenja dvojice filozofa koji su u bitnome obilježili suvremenu filozofiju. Naime, riječ je o začetniku fenomenologije Edmundu Husserlu i, s druge strane, rodonačelniku filozofije dekonstrukcije, francuskom filozofu Jacquesu Derridau. Već dugi niz godina Vlaisavljević se bavi problemima epistemologije, lingvistike, fenomenologije i dekonstrukcije. Knjiga o kojoj je ovdje riječ predstavlja plod autorova istraživanja unutar područja na kojem se prepliću Husserlova filozofska zaostavština i djelo Jacquesa Derridaa. Dovođenje u blizinu ranog Derridaa i kasnog Husserla predstavlja vezivno tkivo za formiranje onoga što će se kasnije nazvati *dekonstrukcija* filozofske tradicije. Kao jednu od polaznih točaka svoje kritike i izgrađivanja vlastite filozofske pozicije, dekonstrukcija uzima upravo fenomenologiju i njezino tretiranje jezika. U prijelazu od fenomenološke filozofije k filozofiji jezika nalazi se prijelomno mjesto suvremene filozofije na kojem se formira dekonstrukcija. Ovaj rad predstavlja pokušaj promišljanja jezičkog okreta koji se obrazuje kao odgovor na fenomenologijski status jezika.

Osnovni predmet autorova rada jest prva knjiga nedavno preminulog francuskog filozofa Jacquesa Derridaa (1930–2004), *L'Origine de la géométrie, de Husserl (Traduction et introduction)*.¹ Radi se o knjizi u kojoj Derrida promišlja Husserlov *Ogled o izvoru geometrije*, tekst iz kasne faze njegova rada. Navedeni je tekst prvi put objavio Walter Biemel, u VI tomu *Husserliane* 1936. godine, da bi 1939. u *Revue Internationale de Philosophie* njegovu izmijenjenu verziju priredio Eugen Fink pod naslovom (pod kojim će se dalje

navoditi ovaj tekst) *Der Ursprung der Geometrie als intentionalhistorisches Problem*.² Riječ je o tzv. trećoj fazi, odnosno posljednjoj etapi Husserlove misli koju »predstavlja *Kriza*, gdje problematika povijesti postaje centralna tema fenomenoloških analiza«. ³ Derridaovo zanimanje za Husserlovu filozofiju počinje još na studijama na »École Normale Supérieure«, gdje je na završetku studija branio disertaciju pod nazivom: *O problematici geneze u Husserlovoj filozofiji* (Le Problème de la genèse).⁴ Nakon studija, Derrida će se problematikom fenomenologije, pored *L'Origine de la géométrie. Traduction et introduction* (1962), o čemu je u ovom tekstu riječ, baviti u djelima: *La Voix et la phénomène* (1967).⁵ i *L'Écriture et la différence* (1967).⁶

Prema autoru, *Ogled o izvoru geometrije* predstavlja stanovito »razmatranje ontologije zasnivanja povijesti«. Fenomenologija, sa stanovita davanja primata prisutnosti, razumijeva sadašnjost kao ono što je »istorijski po sebi prvo«. ⁷ U tom smislu, fenomenološko propitivanje o izvoru stavlja u zagrade činjenično dokumentiranje o prvom geometru, kao i o postavkama koje taj prvi geometar iznosi na vidjelo. Husserlova namjera bila je pokazati da izvor geometrije predstavlja *topos* pra-zasnivanja cjelokupne ljudske kulture, pri čemu *to mjesto* ne predstavlja nikakvu povijesnu instancu već invarijantni i iterabilni moment u mnoštvu povijesnih varijacija. Geometrija ovdje fungira kao *a priori* povijesti, ali ne u smislu neke idealističke platonističke koncepcije. Budući da je u svojoj sistematici filozofijskih disciplina definirana kao »materijalna ontologija«, čiji je objekt određen kao »prostornost neke stvari«, ⁸ geometrija, sa stajališta fenomenologije, može biti promatrana samo kroz optiku konkretnog povijesnog vremena. Međutim, u samoj konkretnoj pojavnosti geometrijskog objekta očitava se njegova suština. Svaki konkretni geometrijski objekt u isti je mah i univerzalan, budući da se sama suština (ideja) tog objekta nadaje kroz njegov konkretan oblik. Prihvaćajući konkretnost povijesno-empirijskog, Husserl je uspio nadvladati tradicionalni idealizam i etablirati ono što će M. Dufrenne kasnije nazvati »konkretni a priori«. Kroz povijest geometrije, Husserl nam otkriva »*a priori* jedne povijesti koja je sama povijest *a priori*»: jer *a priori* nije samo pronalaženje onog povijesnog što otvara mogućnost da se misli i piše povijest, on je sam sadržaj povijesti«. ⁹

U drugom dijelu knjige autor prati Derridaovo razumijevanje funkcije i odnosa jezika i pisma u Husserlovoj filozofiji. Naime, post-strukturalistička filozofija, gdje se posebno

ističe rad lingvističke grupe Tel Quel, polazi od kritike strukturalističkih ideja o jeziku Ferdinanda de Saussurea i Clauda Levy-Straussa, te s druge strane, kritikom pozicije jezika u fenomenologijskoj misli. U *Logische Untersuchungen*, djelu iz prve faze Husserlova rada, Derrida nalazi da je u okviru problematike jezika izjednačeno određivanje izraza (*Ausdruck*), znaka (*Zeichen*) i naznake (*Anzeichen*), te je na taj način propušteno pitanje strukture samoga znaka koje je, prema francuskom filozofu, »klasično ontološko pitanje«. Od *Logičkih istraživanja* pa do *Ogleda o izvoru geometrije* jezik će biti određen kao temeljni uvjet teorijske istine. Kroz razvijanje problematike jezika, Derrida će unutar fenomenologije razmotriti mogućnosti jedne relacije aktivne/pasivne geneze u odnosu na relaciju čitanje/pisanje. Naime, ako je pasivna geneza »sedimentiranje« znakova i, prema tome, akumuliranje beživotnih oznaka, onda je, s druge strane, čitanje jedan vid 'buđenja' tih znakova, odnosno »njihovo aktiviranje«. ¹⁰ Pritom Husserl dijeli znakove na indikativne i ekspresivne, gdje prvi predstavljaju pisane, tj. pasivizirane oznake, dok potonji čine onu dimenziju koja aktivira prethodnu grupu (pasiviziranih) znakova. Upravo u toj ravni možemo postaviti paralelu između prethodnih relacija, pri čemu je aktivna strana znaka, tj. čitanje, uvijek privilegirano kao ono aktualno i prezentno, dok indikativna dimenzija znaka operira kao ono pasivizirano i potencijalno, samim time drugotno. Međutim, ono što je važno spomenuti jest to da se Derrida, koliko god gradio svoju osnovnu poziciju sa stajališta post-fenomenološkog mišljenja, kreće u smjeru raskrivanja jedne ireducibilne relacije između izvora geometrije i jezika u njegovu »aktivizirajućem« operiranju. Kako vidimo, Derrida tvrdi da u osnovi *Ogleda* leži razlika između 'živog' i 'mrtvog' tijela pisma – pisanih znakova koji su čulno iskusivi – i tih istih znakova oživljenih i oduhovljenih aktivnošću svijesti. Prema tome, pismo funkcionira djelatnošću svijesti. Vlaisavljević na tom mjestu pronalazi osnovni Derridaov propust u tumačenju *Ogleda o izvoru geometrije*. Kako smo mogli vidjeti iz dosada izloženog, Derrida akcentira razliku »živog« i »neživog« tijela pisma. Međutim, prema autoru, razlika između 'živog' i 'neživog' tijela pisma svediva je, te u njezinoj osnovi stoji razlika između pasivne i aktivne geneze. Radi se o tome da razlika između živog i neživog tijela pisma pripada općoj razlici sintetičkih činidbi svijesti uopće. ¹¹ Dalje u tekstu Vlaisavljević ukazuje na još Derridaovih previda u tumačenju Husserlova *Ogleda*. Naime, autor ukazuje da

Derrida u *Introduction* potpuno brka vremenske oznake u jeziku, koje na jednom mjestu tumači kao bezvremene oznake formalnih mogućnosti, dok na drugome govori da Husserl smješta svoje ispitivanje u stanoviti »kronološki poredak«.

Nakon akcentiranja Derridaovih previda u tumačenju Husserlova djela, autor se, dalje u tekstu, usmjerava k neposrednom čitanju i komentiranju *Ogleda*. Fenomenološki razumijevati izvor (geometrije) znači stalno reaktivirati njegov smisao, budući da fenomenološko razumijevanje uzima u obzir uvijek ono povijesno po sebi prvo. Pritom, predmet se uvijek promatra kroz jedan vid sinkronijske optike, gdje je primarno uvijek ono prezentno i prisutno. Dakle, promišljati izvor geometrije znači uvijek reaktivirati njegov smisao, odnosno dovesti ga u prisutnost. Na tom tragu Husserl dovodi u relaciju nastanak geometrije i početak znanosti. Znanost ne može otpočeti svoju povijest pasiviziranom instancom pisma, već njezino izvorište treba tražiti upravo na lokaciji »ponad« pisma u ekspresivnoj dimenziji znaka, čitanju, odnosno »stavu subjekta koji svojom djelatnošću oživljava mrtvo tijelo pisma«. ¹² Na toj liniji Husserl razmatra tijek povijesti koja, prema njemu, otpočinje kulturom stare Grčke. Husserl »datira« početak povijesti filozofije i znanosti pojavom Platonove i Aristotelove filozofije, tj. prevladavanjem teorijskog stava nad praktičkim. U samo takvom (teorijskom) stavu, tj. u idealističkoj filozofiji, mogle su se formirati kultura i znanost. Teorijski stav etablirao je jednu »apsolutnu univerzalnost koja premašuje svaku unutarstvotvornu konačnost«. Takav obrat od partikularnog k univerzalnom, tj. od mitskog k logičkom pogledu na svijet, za učinak je imao prevlast univerzalnosti i beskonačnosti, kojima i otpočinje europska povijest. Prema Husserlu, kultura predstavlja »jedinstvo duhovnog života, djelovanja i stvaranja sa svim svrhama, interesima i naporima i svrhovitim tvorevinama, s ustanovama i organizacijama«, pri čemu u toj »jedinstvenosti«, te, u isti mah univerzalnosti, leži izvorište Europe kao kulturološke kategorije. »Tim putem čije je ishodište anonimno fungirajuća subjektivnost, obezbijedeno je pomirujuće jedinstvo svih razlika svakog mogućeg smisla uopšte, koje se napsljetku otkriva kao jedinstvo univerzalnog i apsolutnog duha«. ¹³ Autor naglašuje kulturološku dimenziju Husserlova *Ogleda*. Fenomenološko istraživanje predstavlja uvijek jedan reduktivni proces kojim se predmet tog istraživanja svodi na njegovu suštinu, tj. izvorište. Kako smo mogli vidjeti, Husserl kon-

cepciju izvorišta razmatra kroz optiku razvoja europske povijesti i kulture. Husserl – govoreći o izvorištu – govori o iskonskom jedinstvu europske kulture, čije je ishodište u »pomirujućem jedinstvu svih razlika«. ¹⁴ Konceptualizacija o izvornom jedinstvu proizlazi iz osnovne karakteristike svakog subjekta, a to je transcendentni ego, odnosno anonimno fungirajuća svijest. Upravo u toj anonimnoj i u isti

1 Jacques Derrida, *L'Origine de la géométrie de Husserl. Traduction et introduction*, Presses Universitaires de France, Paris 1962.

2 Ugo Vlaisavljević, *Izvor geometrije i transcendentalna fenomenologija povijesti. Čitanje Derridinog čitanja Husserla*, Atelje za filozofiju društvene znanosti i psihoanalizu, Sarajevo 2002, str. 5.

3 Ibid, str. 28–29.

4 Spomenuta Derridaova diplomatska disertacija, pod punim nazivom »Le Problème de la genèse dans la philosophie de Husserl«, iako napisana 1953/54., prvi je puta objavljena 1990. godine u izdanju Presses Universitaires de France. Na engleski je prevedena 2003., a objavljena je u izdavačkoj kući University of Chicago Press.

5 Žak Derida, *Glas i fenomen* (preveo Zoran Janković), SSOS, Beograd 1989.

6 Neki od tekstova iz ove knjige: »Violence et Métaphysique. Edmond Jabès et la question de livre« i »Structure, le signe et le jeu dans le discours des sciences humaines«, prevedeni su i objavljeni u sljedećim knjigama: *Bijela mitologija* (preveo Miodrag Radović), Bratstvo-Jedinstvo, Novi Sad 1990., *Nasilje i metafizika* (prevela Sanja Todorović), Beograd 2001.

7 Ibid, str. 48.

8 Ibid, str. 33.

9 M. Dufrenne, *L'Inventaire des a priori. Recherche de l'originare*, Christian Bourgois Editeur, Paris 1981., str. 24, u: Ugo Vlaisavljević, *Izvor geometrije*, str. 49.

10 Ibid, str. 118.

11 Ugo Vlaisavljević, *Izvor geometrije i transcendentalna fenomenologija povijesti. Čitanje Derridinog čitanja Husserla*, Atelje za filozofiju društvene znanosti i psihoanalizu, Sarajevo 2002, str. 117.

12 Ibid, str. 122.

13 Ibid, str. 147.

14 Ibid.

mah konstituirajućoj instanci, Husserl ukazuje na takoreći izvorno jedinstvo čovječanstva. Zbog toga Husserl i govori o transcendentalnoj fenomenologiji povijesti, kao sveobuhvatnom propitivanju suštinskog porijekla čovječanstva.

Na kraju, čini se da je osnovna Husserlova namjera u *Ogledu* bila traženje suštinskog i iskonskog jedinstva cjelokupne ljudske kulture i čovječanstva. U tom pogledu, *Ogled o geometriji* nadaje se ne samo kao razmatranje o počecima znanosti i filozofije već kao studija, kako o ontološkom razvitku europskog duha tako i o »razotkrivanju« suštinske izvornosti Evrope u »jedinstvu evropskog čovječanstva«, gdje naposljetku, leži najveće značenje i aktualnost ovog kratkog Husserlova teksta. Budući da se Derridaov komentar *Ogleda* pokazao punim propusta, autor naposljetku preporučuje neposredno čitanje Husserlova teksta.

Rijedak je slučaj da se na našoj filozofskoj sceni može naći djelo kritičkog karaktera, pogotovo ako je predmet te kritike veliki filozof poput Jacquesa Derridaa, naročito ako uzmemo u obzir da je u pitanju prva knjiga s ovdašnjih filozofskih prostora koja tematizira zaostavštinu velikog francuskog mislioca. Na kraju, ostaje nam kazati da je u pitanju veoma hrabar i inventivan projekt iz područja kritičke filozofije, kakvim filozofska scena, kako domaća tako i u regiji, već duže vremena oskudijeva.

Bernard Harbaš

Edo Pivčević

Što je istina?

S engleskoga preveo Tomislav Bracanović, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb 2002.

Ovaj je prijevod knjige Ede Pivčevića *What is Truth?* (Aldershot [etc.], 1997) nesumnjivo vrlo važan doprinos filozofskoj literaturi na hrvatskome jeziku. Ne samo zbog toga što se time jedan hrvatski filozof koji djeluje u svijetu, nakon dosad već objavljenih prijevoda, još bolje predstavlja hrvatskoj javnosti nego osobito i stoga jer ova knjiga nosi znatan po-

tencijal kojime bi mogla unaprijediti filozofijske diskusije u Hrvatskoj.

U knjizi *Što je istina?* Edo Pivčević želi pružiti cjelovitu filozofijsku teoriju istine, postupno razvijajući i razmatrajući različite aspekte istine. Autor se bavi sljedećim aspektima: forma istine (logički aspekt), izvanjezične okolnosti (referencija), izvjesnost i objektivnost (društveno-povijesni kontekst). Svaki je od tih aspekata predstavljen diskusijom tipskoga stajališta koje svodi istinu upravo na taj aspekt. Kroz bogatu argumentaciju autor kritizira svako od tih stajališta zbog jednostranosti i redukcionizma, no ujedno mu daje i relativno pravo, uklapajući, u čvrstoj povezanosti, sve istaknute aspekte kao dijelove u svoju cjelovitu teoriju istine kao »dogadaja« (*event*).

Ono što posebno pridonosi jasnoći autorova izlaganja jest upravo činjenica da se on bavi ponajprije tipskim stajalištima (teorijski mogućim redukcionizmima), a ne toliko tumačenjima pojedinih, stvarno zastupanih filozofijskih teorija. Pritom su, dakako, pojedine stvarno zastupane filozofijske teorije bliske ili skoro istovjetne razmatranim tipskim redukcionizmima, te Pivčević ujedno izričito raspravlja i o njima. Tako on, u čvrsto povezanome luku, raspravlja o deflacionističkim teorijama istine, o naturalizmu, o fenomenologiji, o društveno povijesnim teorijama istine, kao i o, s potonjim teorijama povezanome, pragmatizmu. U svem se tome prirodno i jasno motivirano krećemo iz logike u epistemologiju, iz epistemologije u ontologiju, sve do filozofije društva i povijesti. Također, gotovo se neopazice premještamo iz »analitičke filozofije« u »kontinentalnu« i obratno. Knjiga time uvjerljivo svjedoči, uz svu raznolikost filozofije, i o bitnome jedinstvu filozofije, neovisnome o disciplinarnim razgraničenjima i razmimoilaženjima škola i pravaca.

Prema »deflacionističkoj«, »štedljivoj«, teoriji istine, prvog o kojoj Pivčević raspravlja, istina je zalihostan prirok koji služi samo kao sredstvo diskvotacije, kako to pokazuje Tarskijeva shema ekvivalencije ($\langle p \rangle$ je istinito akko p). Za Pivčevića, teorija se istine ovdje svodi samo na razjašnjavanje »logičke gramatike istinosnih predikata« (str. 40), tiče se više oblika nego sadržaja (sadržaj je relevantan samo ako se, primjerice, radi o paradoksimama samoreferencije). Stoga, kako autor ističe, ta teorija ne objašnjava, nego tek traži objašnjenje pojma istine. U Pivčevićevoj je diskusiji vrlo zanimljivo, primjerice, njegovo upućivanje na sličnost teorije zalihosnosti priroka istinitosti s teorijom zalihosnosti priroka op-

stojnosti. Napomenimo ipak da prigovor cirkularnosti Tarskieve definicije istine pomoću pojma zadovoljenosti formule otpada ako se insistira na razlici supstitucijske i objektivističke semantike.

U nastavku se Pivčević bavi trima (»protu-stedljivim«) teorijama, kojima je bitan sadržaj istinitih tvrdnja.

Prema *naturalističkoj* teoriji istinitost (istinitosnorelevantni sadržaj) u bitnome ovisi o izvanjezičnoj zbilji, koja prethodi i neovisna je o misli. Ključni su referencija (opsezi rabljenih oznaka, pojedinačnih i općih) i logička struktura rečenica. Nesinonimni, suopsegovni pojmovi logički se izjednačuju. Istinitosni je sadržaj pritom vezan uz izvanjski svijet realno, kauzalno. Istinitost, dakle, tu ne ovisi o »načinu predočavanja«, o intencijama govornika, a indeksikalni se izrazi prevode u izraze o izvanjskome svijetu, iako, prema Pivčeviću, upravo mi sami, kroz naš način predočavanja, tvorimo referencijalni okvir unutar kojega tek možemo otkriti izvanjski svijet.

Fenomenolojska teorija istine, nasuprot gornjemu, rehabilitira, ističe Pivčević, način predočavanja – u središtu je intencionalnost, respektira se indeksikalnost. Istinitost prema toj teoriji u bitnome ovisi o evidenciji (izvjesnosti, sigurnosti). Time se rehabilitira i »sprezano vrijeme« (*tense*) i indeksikalnost vremena. Vrijeme je, prema Pivčeviću, u bitnome upravo indeksikalno (određeno prema nekoj sadašnjosti). No, u fenomenolojskome pristupu otvorenim ostaje pitanje objektivnosti istinitosnih tvrdnja – što subjektivno očitim stavcima daje objektivnost. Zanimljivo je također, kako upozorava autor, da upravo aspekti indeksikalnoga vremena (prošlost, budućnost) izmiču evidenciji i zahtjevu za sigurnošću.

Uvjete objektivnosti, međutim, prema Pivčeviću, ne možemo na zadovoljavajući način dobiti ni naturalističkim pristupom. Otvoren ostaje *društveno-povijesni* pristup, koji uvjete objektivnosti definira socijalno-povijesno institucionaliziranim standardima i intersubjektivno uvriježenim vjerovanjima. Subjektivni način predočavanja, indeksikalne vremene odredbe, ustaljuju se i institucionaliziraju u određenome društveno-povijesnome kontekstu. Primjerice, društveno-povijesno se ustanovljuje zajednički: društveno-povijesni kalendar kao zajedničko vrijeme dotične zajednice. No time, kako Pivčević razlikuje, nije definirano ništa više od uvjeta objektivnosti, okvira u kojem se donose istinitosne tvrdnje (koje i indeksikalnim odredbama uspijevaju izraziti činjenice), tj. nisu definirani i uvjeti istinitosti u cjelini.

Prije izlaganja vlastite teorije istine, Pivčević se osvrće i na pragmatističku koncepciju, prema kojoj je istina svojstvo vjerovanja, te koja dosljedno vodi relativizmu i pluralizmu bez integrativnosti. Pivčević također razgrađuje filozofijsko objašnjenje od znanstvenoga, od kojih, kako misli, samo prvo u pravome smislu teži istini, tj. ne bavi se samo dostatnim nego i nužnim uvjetima istine.

U cjelovitoj teoriji istine koju predlaže, Pivčević u semantičkoj strukturi istinitosnih tvrdnja međusobno povezuje ideju izvanstavačnoga svijeta, ideju izvjesnosti i ideju objektivnosti. Naime, kako on argumentira, svaka istinitosna tvrdnja pretpostavlja opstojnost izvanstavačnoga svijeta i cilja na stanja stvari (tautologije samo predstavljaju pravila dosljednosti i nisu istine u pravome smislu). Ideja izvjesnosti svodi se na vjerovanja kojima se ne može protusloviti, te su pretpostavljena u svakoj istinitosnoj tvrdnji (uz opća logička vjerovanja tu je, primjerice, i vjerovanje da su stvari upravo takve kako tvrdimo, kao i razumijevanje izvjesnosti nekoga vjerovanja kad imamo to vjerovanje). Ideja objektivnosti svodi se, prema Pivčeviću, na usklađenost našega priopćavanja s institucionaliziranim načinom priopćavanja u nekoj povijesnoj društvenoj zajednici.

Pivčević je u svoju rezultirajuću teoriju istine utkao i zanimljivu i dalekosežnu ideju o neistinitosti kao sekundarnoj u odnosu na istinu, utemeljenoj na negaciji kao obliku predočavanja izvanjskoga stanja stvari (koje samo nije ni pozitivno niti negativno). Istina, nadalje, nije prema Pivčeviću ni neko svojstvo niti bitstvo, nego događaj. Ona se događa samo kad su prisutne sve sastavnice njezine strukture – kroz istinitosne tvrdnje o nekome stanju stvari, relativno prema promatračima u određenome institucionaliziranom okviru.

Teško da je racionalan čitatelj ikad bez primjedbe uz tekst kojega čita. Dopustimo stoga i ovdje u tom smislu nekoliko napomena. Istaknimo najprije da se Pivčevićeve ograničavajuće tvrdnje o logičkome aspektu istine kao formalnom, odnose ponajprije na standardnu logiku prvoga, zatim i višega reda, i na njihovu metateoriju. Jer, primjerice, važne uvide o indeksikalnome vremenu daje upravo vremena logika, a o indeksikalnome vjerovanju logika vjerovanja. Nadalje, postavlja se pitanje kako znanost može biti prognostički uspješna, ako ipak nije usmjerena na istinitost (ako i vrlo posredovano, kroz moguće sofisticirane modele i izračune). Također, čini se da je Pivčevićeva ideja objektivnosti zapravo bliža nekoj ideji općevaljanosti (rela-

tivne prema povijesnome kontekstu), jer objektivnost (u jednom širem smislu) u Pivčevićevoj teoriji zapravo obuhvaća i ideju izvanjezične zbilje, ali u ovisnosti o nekome društveno-povijesnome okviru (za Pivčevića, izvanjskost prema mišljenju nije isto što i neovisnost o mišljenju). U tom bi širem smislu ideja objektivnosti bila obuhvatnija i više bi se preklapala sa samim pojmom istine.

Pivčevićeva knjiga sadrži važne rezultate i doprinose za razne grane filozofije. Njegova teorija vremena, sadržana u izloženoj teoriji istine, jedan je od najvažnijih rezultata, dajući mogući odgovor o čvrstoj povezanosti često suprotstavljenih: prirodnoga reda, subjektivnoga iskustva vremena i društveno-povijesnoga vremena. Društveno-povijesno vrijeme jest pritom Pivčevićev zanimljiv i vrlo poticajan odgovor na pitanje kako indeksikalno vrijeme može zadobiti objektivnost. U najužoj svezi s time, tu je, kao doprinos filozofiji jezika, Pivčevićeva teorija indeksikalnih izraza, koji se u svojoj semantici također prelamaju kroz izvanjezični, subjektivni i povijesni aspekt. Bitan je rezultat, primjerice, i Pivčevića kritika teorije vjerovanja kao nositelja istine (u poglavlju o pragmatizmu), s njegovim ustrajavanjem na razlici između zbiljskih i intendiranih referencijalnih objekata (koja se razlika u spomenutoj teoriji vjerovanja briše).

Prijevod je čitak i jasan, te dobro predstavlja izvornik. Sadrži i neka zanimljiva nazivoslovna rješenja, kao npr. 'sprezano vrijeme' za engleski 'tense'. Može se otvoriti i načelna diskusija, primjerice, o nazivu 'lažnost' za 'falsehood' (jer 'lažnost' u svome značenju sadrži i moralni aspekt svjesnoga kazivanja neistine), ili o nazivu 'propozicija' (koji hrvatskomu čitatelju ne govori više od riječi 'stavak', u tehničkoj porabi npr. u pravu, gdjekad i u matematici i sl.). No, to su u praksi uhodani nazivi, kao što i inače ovaj kvalitetan prijevod u pravilu poštuje uvriježeno stručno nazivlje.

Sveukupno, pred sobom u prijevodu imamo jedno filozofijsko djelo visokoga ranga, čvrste kohezije, vrlo sabrano vođeno od početka do kraja, k tomu i čitatelju najprimjerenijeg opsega. To je knjiga što ju je svakako vrijedilo objaviti i koju treba od srca preporučiti svakomu filozofijsko zainteresiranom čitatelju.

Srećko Kovač

Peter Zumthor

Misliti arhitekturu

**Preveo Damir Barbarić, AGM,
Zagreb 2003.**

Autora knjige mogli smo nedavno gledati u Zagrebu, na simpoziju »Dani Orisa« u organizaciji tog poznatog arhitektonskog časopisa. Objavljivanje knjige u nas vjerojatno je potaknuto i time što je autor čest gost naših krajeva. Sudjelovao je već i na simpoziju u Dubrovniku, a najavljen je i za skorašnji simpozij u Splitu.

U ovdje sabranim predavanjima autor nastoji misliti, iskusiti, doživjeti arhitekturu, što znači pitati iza nje, o onome iz čega proizlazi njezina nužnost i onome u čemu ona nalazi svoj smisao. Autor od čitatelja ne zahtijeva poznavanje arhitekture, nego poziva na »iskustvo« iste. Nije riječ ni o djelu koje arhitekturi pristupa na način struke, ni o djelu koje se o njoj odvažuje govoriti filozofijski. Doživjeti, iskusiti, i u tom smislu misliti arhitekturu – to je ono što autor hoće. Djelo je na izrazito šarmantan način uspjele spojiti skromnost i dubinu, osjetilnu prijemčivost i misaonost. Stoga obiluje mjestima koja, često između redaka, postavljaju *filozofijski* važna pitanja o arhitekturi, kao bitnom momentu čovjekova opstanka.

Peter Zumthor švicarski je arhitekt koji je pažnju svjetske arhitektonske javnosti uspio osvojiti prvenstveno svojim Toplicama u švicarskom Valsu i Kućom umjetnosti (Kunsthhaus) u austrijskom Bregenzu. Tu su, da nabrojimo još neka ostvarenja, i kapela Sogn Benedetg u Sumvitgu, Kunstmuseum, te dom za starije osobe u Churu – sve u Švicarskoj – te švicarska »zvučna kutija«, paviljon kojim se ova zemlja predstavila na EXPO-u 2000. u Hannoveru.¹ U Zagrebu je, kao očito najcjenjeniji gost Orisova simpozija, pred nekih tisuću slušača predstavio i neke druge svoje već realizirane radove, kao i one što su tek u izgradnji (svojevrsan muzej u New Yorku, kapelica u Njemačkoj, restoran na otoku u Švicarskoj, itd.).

Već sam izvanjski izgled knjige daje čitatelju naslutiti da se radi o nečem posebnom. Korice presvučene crnom tkaninom, na kojoj su otisnuti samo naslov i ime autora, skrivaju šest kraćih predavanja i pokoju crno-bijelu fotografiju autorovih arhitektonskih ostvarenja, koje nas ne nastoje impresionirati prikazima cjelovitih građevina, nego prikazuju samo dio zida ili kut prostorije, dovodeći tako pred nas ono do čega je autoru pri projektiranju najviše stalo – materijale, svjetlo, konstrukciju, prostor... kvalitete.

Prvi podnaslov prvog teksta – »U potrazi za izgubljenom arhitekturom« – odlično govori o namjeri autora. On nam opisuje svoja najranija iskustva arhitekture: kvaku na vratima, dvorište i kuhinju. Ta sasvim obična, ali ni-pošto prozaična iskustva uvela su ga, kaže, u svijet raznolikih ugodaja i mirisa. »Bogata atmosfera koja izgleda kao da je bila zasićena samorazumljivim prisustvom stvari, gdje je sve imalo svoje pravo mjesto i svoj pravi lik« – to je ono što Zumthor projektirajući nastoji ponovno stvoriti. »Sjećanja te vrste sadrže najdublja iskustva arhitekture što ih poznajem. Ona tvore osnovnu zalihu arhitektonskih ugodaja i slika iz koje pokušavam crpiti u svojem radu kao arhitekt.«

Arhitektura za Zumthora stoji u osobitoj tjelesnoj povezanosti sa životom, ona je »skrovište i podloga života, koji se u njoj i na njoj odvija«. Gledajući pravu arhitekturu mora se moći ujedno naslućivati svijet u njegovoj cjelovitosti. Ona mora s vremenom srasti s likom i poviješću svojeg mjesta. »Jedan je kamen bačen u vodu. Pijesak se uzvitla i ponovno se uspostavlja. Komešanje je bilo nužno. Kamen je pronašao svoje mjesto. Ali jezerce nije više isto kao prije.«

Građevina jest umjetnost tek ako se njezine mnogostruke forme stječu u jakom temeljnom ugodaju koji nas uspijeva dirnuti. Umjetnost nema ništa sa zanimljivim konfiguracijama i originalnošću, nego se bavi »uvidom, razumom, i prije svega istinom«.

Sabirući takoreći bit situacije i nevolje umjetnosti u naše doba, doba »u kojem nedostaje ono božansko što utemeljuje smisao«, Zumthor će reći: »Naše doba prijeloma ne dopušta velike geste. Svi mi dijelimo samo još malo zajedničkih vrijednosti na kojima bi se dalo graditi. Zato plediram za arhitekturu praktičkog uma, koja polazi od onoga što svi još možemo poznavati, razumjeti i osjećati.«

Materijali u kontekstu jednog arhitektonskog objekta, kaže autor, mogu poprimati poetske kvalitete. On kaže kako u novijoj arhitekturi nedostaje povjerenje u najstarije i najvlastitije stvari koje ju čine: »... u materijal, konstrukciju, nošenje i nošenost, zemlju i nebo, u prostore koji smiju biti zbiljskim prostorima« i njihovu prazninu, svjetlo, zrak, miris, sposobnost primanja i sposobnost rezonancije.

U kratkoj i škrtoj povijesti filozofijskog mišljenja arhitekture, jedno od ključnih mjesta – uz svakako Hegelova predavanja iz estetike – zauzima Heideggerovo predavanje *Građenje, stanovanje, mišljenje* (Bauen Wohnen Denken). Građenje je bitan način obitavanja (stanovanja) smrtnikâ na Zemlji. Zumthor citira Hei-

deggera: »Boravak kod stvari temeljno je obilježje čovjekova bitka... Čovjekov odnos spram mjesta i pomoću mjesta spram prostorâ počiva u obitavanju [stanovanju].« Stoga Zumthor kao arhitekt postavlja sebi zadaću da svojim djelima omogući obitavanje (stanovanje), da nastojeći oko mjesta i svrhe, oko smisla i osjetilnosti, omogući čovjek da se u građevini skući.

Knjigu zaključuje članak pod naslovom »Ima li ljepota formu?«, koji se kroz nekoliko samostalnih slika i refleksija nastoji zamisliti nad tim pitanjem. Između ostalog, u njemu autor spominje kako graditeljsko djelo rada neko mjesto. Ono tek otvara neko iza i ispred, neko lijevo i desno; otvara blizinu i udaljenost, unutra i vani, forme fokusiranja, zgušnjena ili obrade krajolika. Tek tako nastaje okoliš. Nastaje suzvučje objekta i njegova okoliša, umjetno stvorena djela i prirode. Iz takvog misaonog iskustva arhitekture Zumthor postavlja pitanje nad kojim se vriedi zamisliti: »Arhitektura, majka umjetnosti?«

Članak završava jednim od misaono najpregnantnijih mjesta u knjizi, koje neposrednošću izraza i ujednim bogatstvom smisla svjedoči o iskrenosti pokušaja da se pitanju ljepote iziđe ususret.

»Najintenzivnije zrači ona ljepota koja proizlazi iz nedostatka. Nedostaje mi nešto, snaga izraza, suosjećanje, što mi u iskustvu ljepote neposredno stupa nasuprot i što, prije nego što sam to iskusio, još nisam ili više nisam znao da mi je nedostajalo i sada ponovno vjerujem da znam da će mi uvijek nedostajati. Čežnja. U doživljaju ljepote postajem svjestan nekog nedostatka. Ono što iskušavam, ono što me dira sadrži oboje: radost i bol. Bol zadaje nedostatak, a usrećuje forma koja dira, lijepi lik koji se rasplamsava na osjećaju nedostatka. Ili riječima spisatelja Martina Walsera: 'Što više nekome nedostaje to ljepšim može postati ono što se mora mobilizirati da bi se nedostatak podnijelo.'«

Vanja Brkljač

1

O svim ovim ostvarenjima, kao i općenito o arhitektu, vidi kod nas članak Vere Grimmer, »Svjetlo i tamno«, u mjesečniku udruženja hrvatskih arhitekata *Čovjek i prostor*, br. 5/6 (1998.), kao i članak Fede Vukića, »Jednostavno=originalno«, u: *Život umjetnosti*, br. 60. Vidi također i članak »Švicarska zvučna kutija«, u: *Čovjek i prostor*, br. 5/6 (2000). Feda Vukić upućuje i na oveči temat, kojime je o »golemoj pozornosti« globalne scene – što ju je na sebe svrnuo ovaj »švicarski arhitektonski Marcel Proust«! – posvjedočio i renomirani japanski časopis *Architecture+Urbanism* početkom 1998. godine. Na Internetu o autoru vidi npr. <http://www.nextroom.at/>, slike nekih ostvarenja na <http://www.epdpl.com/>, a Toplica na <http://www.spiluttini.com/>.